

МОДЕРНІЗАЦІЯ VERSUS НЕОПАТРИМОНІАЛІЗМ: ПОСТКОЛОНІАЛЬНІ СИМУЛЯЦІЇ

Я. І. Пасько

Київський університет Б. Грінченка

Реферат. У статті здійснений аналіз концептуально різних засад модернізаційного розвитку. Досліджуються умови, за яких модернізація може сприяти розвитку демократичних процесів у владі. Фокусується увага на тому, що роль ціннісно-нормативної сфери у контексті зіткнення різних моделей соціального розвитку в сучасних умовах є базовою. Окреслюється неефективність неопатримоніальної версії державного управління, яка обмежує виміри людської гідності, вільної конкуренції та європейської модернізації.

Ключові слова: людська гідність, неопатримоніальна модель, конкуренція, ефективність, ціннісно-нормативна легітимація.

Постановка проблеми. Комплексне осмислення модерних політичних інститутів в Україні протягом останніх десятиліть залишається у фокусі уваги вітчизняних дослідників. Існує величезний доробок із зазначеної проблематики, створений політологами, суспільствознавцями, представниками соціальної теорії. Попри це не вщухають теоретичні дискусії щодо значення та теоретичного підґрунтя концептуально різних сучасних концептуалізацій держави, міркування з приводу яких й досі залишаються суперечливими. Актуальність цієї тематики для сучасної України обумовлюється невирішеністю принципової суперечки двох контроверсійних моделей розвитку держави: неопатримоніалізму та модернізму. Базовими складовими першої є нехтування демократичними правилами та нормами, відсутність сепарації між публічно-політичною і приватними сферами буття, монополізація влади вузьким прошарком осіб заради власної вигоди – приватизації різних суспільних функцій та державних інститутів. Органічним наслідком такої концептуальної візії є клієнтельне бюрократичне адміністрування, поглинання бюрократичною системою приватного та суспільного життя, особи підлеглого, його життєвого світу.

Інша ціннісна модель передбачає визнання державою політичного плюралізму, збереження культурних традицій та етосів у різноманітних спільнотах, дотримання принципів права і свобод людини. Уособленням такої концептуальної версії є відтворення сфери вільної горизонтальної комунікації репрезентантів громадянського суспільства, створення в демократичній державі групи людей, згуртованої навколо спільних цінностей та завдань, здатних забезпечити системну довіру до дій політичних інститутів, об'єднати різні колективні спільноти навколо прийнятних цінностей та імперативів, бажаних і мотиваційних для усіх політичних акторів.

У процесі аналізу постає питання концептуалізації контроверсійних модернізаційних моделей розвитку держави із акцентуванням уваги на патримоніальному та модерно-демократичному досвіді: ціннісній основі, інтенціях, нормативних засадах.

Мета статті полягає в тому, щоб теоретичними засобами концептуалізувати складові концептуально протилежних ціннісних інтенцій, окреслити соціокультурні імперативи неопатримоніального та європейсько-демократичного патерну державної модернізації. Відтак, **об'єктом** нашого розгляду є концептуально різні ціннісні парадигми розвитку держави, пов'язані з теоретичними ідеями модернізації та їх легітимізацією в суспільній практиці. **Предметом** аналізу виступають детермінанти становлення й функціонування суперечливих версій функціонування держави.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Фактична відсутність протягом тривалого часу компаративного аналізу різних модернізаційних версій українськими дослідниками перешкоджала створенню реалістичної інтерпретації пострадянської дійсності та блокувала розвиток однієї з ключових міждисциплінарних тем європейського суспільствознавства. Заповнили цю теоретичну лакуну європейські вчені на основі використання напрацювань різних напрямів соціальної теорії і передусім спадщини М. Вебера, який, відокремивши верховні повноваження (*imperium*) від приватної сфери патримоніального панування (*dominium*), встановив органічний зв'язок патримоніальної владної моделі з деякими маргінальними капіталістичними формами. Веберівська теоретична спадщина надихнула європейських вчених до концептуального осмислення сучасних клієнтельних модернізаційних патернів, визначальним критерієм яких є домінація стратегічної раціональності над ціннісною раціональністю, порушення прав особи, нехтування людською гідністю. Наслідком такої стратегічної візії є привласнення владою повноважень та прав громадянського суспільства. Осмислення цієї проблематики наявне у теоретичних напрацюваннях європейських вчених Я. Ліса, Т. Букшинського, К. Дарендорфа, Ж. Блонделя, С. Ліпсета, Дж. Коломера. Не має сумнівів, що завдяки їх зусиллям за останні роки вже напрацьовані певні підходи щодо концептуалізації патримоніального та демократичного дискурсу модернізації. Поступово і вітчизняні дослідники актуалізують поле цього дискурсу. Згадаємо хоча б теоретичні розвідки Т. Лісічкіної, Ю. Римаренка, М. Шульги, В. Школьніяка, Т. Загороднюк, які фокусують увагу на окремих рисах та концептуальних засадах організації державної влади, моделях та модусах розвитку соціального демократичного управління, на конкретних методах і формах діяльності менеджерів у різних сферах життя сучасного суспільства.

У розвідках О. Фісуна, Л. Фон Галлера, Р. Даля окреслюються ціннісні виміри демократичної моделі держави, що відсепаровують її від патримоніальних владних відносин панування, де управлінські повноваження розглядаються у формі уособлення економічних прав та приватно апропрійованих економічних можливостей.

Утім, попри різні підходи, маємо зважати на те, що інші дослідники, зокрема Д. Рісмен, Дж. Сарторі, Й. Шумпетер наголошують на формуванні єдиної модернізаційної парадигми, яка регулює взаємодію між конфліктуючими інтересами шляхом надавання рівного доступу до публічного прийняття рішень різним групам впливу. Названі дослідники вдало імплементують у суспільне життя переконання, що демократична модель державного устрою належить передусім до тих понять, які становлять квінтесенцію розуміння феномена демократії. Утім постає питання, а чи узгоджуються соціальні тенденції в українському суспільстві з існуючим модернізаційним трендом, особливо в контексті наявності широкого масиву новітнього і різноманітного соціокультурного матеріалу, який став відомим за останній час?

Виклад основного матеріалу. Дійсно, процес переходу до нових суспільних відносин, розпад соціалістичного табору, поява нових форм публічного та приватного життя змусили замислитись, з одного боку, над значенням соціокультурного чинника ідентичності у процесі модернізації, вимірів збереження «життєвого світу», а з іншого – над значенням мережевої складової сучасного інформаційного суспільства, яка мала б стати фундаментом легітимації демократичних практик у суспільствах Східної Європи, виміром визнання певних усталених форм взаємовідносин між державою та громадянським суспільством, стимулом їх ефективності та спроможності до плідної комунікації з представниками інших спільнот та груп.

Приклад трансформації східної та центральноєвропейської, латиноамериканської та азійської моделей розвитку суспільства та держави засвідчив принаймні кілька принципових аспектів модернізації.

По-перше, суспільні процеси в цих країнах засвідчили щільну взаємопов'язаність насильницьких практик постколоніальної держави з редукацією життєсвіту, який внаслідок культурно-історичної травми, тоталітарного досвіду в цілому був приречений до

маргінального існування. В умовах поглинання державою приватного та публічного життя людина вимушена була опонувати ментально чужим для неї колоніальним та постколоніальним символам, практикам, наративам. Опозиція була породжена не тільки імплементацією в суспільне життя чужих соціокультурних сенсів, які аж ніяк не кореспондувалися з ментальністю більшості населення, але й з небажанням легітимізувати існуючий соціальний лад, який призводив до тотального відчуження, маргіналізації різних спільнот, унеможлилював мережеві форми кооперації.

По-друге, на тлі інституційної та моральної деградації посткомуністичних державних інститутів чітко окреслилась, з одного боку, залежність комплексної модернізації будь якого суспільства від укоріненої в традиційній та модерній культурі ціннісної та нормативної складової, а з іншого – нездатність посткомуністичної держави без допомоги спільнот громадянського суспільства трансформувати тоталітарну спадщину, формувати нові інформаційні, світоглядно-етичні та управлінські пріоритети, інтегрувати суспільство на нових соціальних засадах.

По-третє, завдяки збереженню протягом тривалого часу існуючої і вкрай неефективної управлінської вертикалі та відповідного блокування самоврядних горизонтальних структур відбулася поступова делегітимація усіх пострадянських управлінських структур та деструкція паростків солідарності та довіри в межах різних пострадянських спільнот та груп, які, разом з тим, продовжують орієнтуватися на спрощені форми економічного детермінізму, консьюмеризму і є вкрай нечутливими щодо потреб особи, суспільства та культури.

По-четверте, процес імплементації ідеальних ціннісних вимірів в Україні відбувався хаотично й не спирався на комплексне переосмислення традиційної соціокультурної спадщини та тривалого комуністичного досвіду. У ціннісному нормативному плані ані правлячий клас, ані спільноти та групи громадянського суспільства виявилась не здатними інтеріоризувати європейські зразки. Українське суспільство в цілому виявилось не спроможним запропонувати різноманітним спільнотам та групам нові форми суспільної самоорганізації, які б унеможливили вкрай неефективну та небезпечну для усіх нас модель підпорядкування. Можемо констатувати, що життєвий світ пересічного українця був безсилим протистояти бюрократичним інтенціям постколоніального державного управління.

Модернізація та неопатримоніалізм: співпраця versus протистояння

Для того, щоб усвідомити усю суперечливість посткомуністичної державної моделі, у контексті сучасних соціальних «викликів» необхідно зважити на те, що вона (як і суспільство в цілому) протягом двох останніх десятиліть переживає вкрай болючий процес «симуляції» суспільних змін, які і призвели до сучасних політичних подій. Осмислення трагедії останніх років є вкрай необхідним у контексті посилення диференціації між розвинутими постіндустріальними країнами і тими державами, що залишаються поза передовими технологіями і власне не є «суб'єктами історичного процесу» [1, с. 63]. Відтак постає питання про вітчизняну автентичну трансформацію. Насамперед йдеться про трансформацію у сфері цінностей і соціальних інституцій. Інституції, що їх Гегель називав об'єктивним духом, – це такі соціальні формоутворення, які виконують інтегративні функції в суспільстві, спираючись на соціальні норми як генералізовані очікування [1, с. 87].

Така трансформація суспільства, що постійно висуває питання про утворення дієздатної, гнучкої та ефективною моделі державного розвитку, яка б, з одного боку, була легітимізована в очах різних суспільних верств, спільнот, та прошарків, а з іншого – була б спроможною відповісти на існуючі «глобалізаційні виклики» – своєчасно змінюючи старі структурні форми попереднього суспільного ладу. Утім повсякденні українські соціальні практики свідчать, що замість комплексної модернізації нам пропонується континуація старої архаїчної моделі, що тримається на конгломераті домодерних і навіть архаїчних соціальних інститутів, які аж ніяк не узгоджуються з вимогами модернізації, яка почалася у більшості латиноамериканських та азійських країн ще кілька десятиліть тому. Важливим

підґрунтям для цього процесу в Україні мав би стати процес тотальної вестернізації та раціоналізації влади, яка в інших країнах «третього світу» почалася з 70-х років ХХ століття.

Дійсно, на перетині 1970-80-х років у суспільне життя постколоніальних країн імплементаються концептуальні характеристики типології модернізаційних процесів. У класичній версії політичної теорії модернізацію розуміли як особливу форму соціального розвитку, історична своєрідність якої полягала в переході від традиційного, аграрного суспільства до сучасного індустріального та постіндустріального. Народження і поширення ідей модернізації органічно пов'язано з розробками американської ради досліджень у галузі соціальних наук (SSRC), створеної в 1955-1963 роках Г. Алмондом.

Очевидно, що у своїй фундаментальній основі теорія модернізації постає передусім з класичних ідей європейського просвітництва. «Проект модерну», зберігаючи окремі християнські конотації, постулював універсальний характер розвитку політичних відносин, одновимірність соціальних змін та переконання у єдиному нормативному шляху розвитку людства.

Відтак, у межах цього проекту йдеться про необхідність ствердження нового простору легітимації державної влади в європейському суспільстві: легітимації через узасадничення етичного ціннісно-нормативного дискурсу, що існує через відповідну мовленнєву практику і стає підставою вибору і надання пріоритету одних значень над іншими. Він передбачає імплементацію вимірів свободи і визнання професіоналізму на протигагу значенням влади та ієрархічності. Дискурс демократичної влади та мережевих взаємовідносин завжди є дієвим через спільноту, групу людей-професіоналів, активність яких проявляється в тих чи інших подіях, окреслюючи знаково-символічний скелет дійсності.

Очевидно, що за задумом теоретиків – традиції колективного життя та культурні форми індивідуальної поведінки мали б виникнути в більшості постколоніальних країн через дотримання процедурних норм та відтворення розумних циркулярів щодо існуючих державних службовців, легітимізацію усталених форм поведінки.

Утім все виявилось значно складнішим. На відміну від англосаксонської континентальної та центральноєвропейської цивілізацій, в Україні й у більшості східноєвропейських країн соціальні інституції продовжують спиратися насамперед на сакральний фундамент міфологічного та релігійного світоглядів. Інституції влади в цих країнах продовжували мати божественне походження і не потребували будь якої іншої – процедурної чи морально-етичної легітимації. Очевидно, що складність модернізаційних процесів у «пострадянському просторі» знайшла теоретичне осмислення у «Веберівському ренесансі» і пов'язаною з ним концепцією неопатримоніалізму, відповідно до якої – модернізація традиційних суспільств перестає розглядатися в одновимірній перспективі однозначного і довершеного переходу до модерну.

Спираючись одночасно на Веберівську типологію типів панування (яка припускає не лише ідеальні, але й проміжні міксові типи) та на модель військово-фіскального походження держави, що окреслює особливу роль процесів монополізації засобів насильства і фіскального примусу, теоретики постколоніального розвитку акцентують увагу на вельми специфічних формах організації влади, що притаманні пострадянським країнам. «Такі народжені в процесі модернізації (або реакції на неї) владно-управлінські системи виробляють власні оригінальні характеристики, які створюють гібридний (уже не традиційний, але й не сучасний) механізм самовідтворення й підтримування стабільності» [2, с. 24].

Методологічний внесок в осмислення цього феномена був здійснений Ш. Ейзенштадтом, Ж.Ф. Медаром та Г. Ротом. Якщо Рот підкреслює в сучасному постколоніальному патримоніалізмі елементи персонального клієнтельного підпорядкування, що спираються на матеріальні стимули та винагороди, то Ш. Ейзенштадт пов'язує неопатримоніалізм з «моделлю взаємин між владним центром і периферією державної системи, з певною визначеною структурою взаємин між владним центром і периферією системи: способами її самовідтворення» [3, с. 54].

Не викликає сумнівів, що механізми демократизації влади за такої системи мають лише косметичний характер, а політична система функціонує на основі патримоніальної політики і клієнтурного обміну ресурсів між патроном та клієнтом, центром і периферією. У інтерпретації юдейського дослідника цілком очевидно, що усю багатовимірність клієнтельно-патримоніальної системи можна звести до трьох складових: 1) владні та управлінські центри концентрують політичні, економічні та символічні ресурси; 2) процес імплементації владних повноважень здійснюється у формі приватного володіння носіїв влади, які приватизують різні суспільні функції та інститути, перетворюючи їх на джерело власних прибутків; 3) кланові, етнічні, регіональні й родинні зв'язки у владних відносинах органічно впливають на сучасні постколоніальні політико-економічні відносини, визначаючи способи і принципи їх функціонування.

У цьому контексті принципи уточнення до концепції постколоніального неопатримоніалізму знаходимо у Л. Ронінгера та Ж.Ф. Медара, який справедливо фокусує увагу на такій важливій рисі у патримоніалізмі, як «приватизація публічної сфери та перетворення влади в різновид бізнесу» [4, с. 27]. Концепція неопатримоніалізму та її безпосереднє втілення у країнах Африки, Азії та Латинської Америки унеможливило відтворення автентично-західного ліберально-демократичного патерну влади, сприяє домінуванню різних версій ціннісного викривлення та соціального підпорядкування, які виникли на основі специфічного варіанта поглинання автентичного досвіду та традиційних форм життєвого світу. Такі процеси продовжують домінувати і в нашій державі, яка внаслідок безвідповідальності та безпринципності владної еліти продовжує залишатися в орбіті неопатримоніалізму.

Українська модель неопатримоніалізму: руйнація тканини життєвого світу

У сучасних історичних умовах інтегруючою силою для різних спільнот та груп у нашій державі став концепт європейської модернізації, який передбачає руйнацію постколоніальної влади з її редукацією класичної публічної сфери (Ю. Габермас) та втручання в приватне (Х. Арендт) і навіть інтимне життя громадян. Відтак, особлива місія різних демократичних спільнот полягає в підвищенні конкурентності в суспільстві, розиткові морального та громадянського супротиву тим діям влади, які не узгоджуються з вимірами людської гідності та розумного упорядкування. Кожна людина... має природну схильність діяти відповідно до розуму та впорядковувати суспільство на цих засадах [5, с. 16].

Утім поступово виявляється якісна відмінність демократичних владних моделей у Центральній Європі (у тому числі Прибалтиці) та в державах колишнього радянського Союзу, включаючи Україну. Очевидно, що на відміну від європейської моделі влади, яка зазнала впливу демократизації і спиралася на владну та інтелектуальну еліту, правові засади, спільні цінності та норми більшості репрезентантів суспільства, в українському (як і в пострадянському світі в цілому) так і не виникло інституціонального та соціокультурного опертя для створення конкурентності у владній ієрархії, вироблення засад професіоналізму та компетентності. Радикальні зміни соціальної структури суспільства – становлення спеціалізованих груп інтересів, поява широкого кола приватних і корпоративних власників у сфері сервісу і виробництва не супроводжувались правовим та соціокультурним розвитком державних інститутів, забезпеченням горизонтальної розгалуженої сфери громадянського суспільства. Останнє протягом останнього періоду починає виходити з маргінального стану, але ще не здатне комплексно впливати на моральне «оздоровлення» влади.

Більшість західних дослідників пояснюють відмінність процесів демократизації владних систем у посткомуністичних регіонах за допомогою поняття «path-dependency (яке можна інтерпретувати як залежність від обраного шляху історичного розвитку)» [6, с. 42]. Зважаючи на теорію історичного інституціоналізму, послідовність та успішність процесів раціональної бюрократизації та демократизації органічно зумовлює вибір траєкторії становлення розвитку та сучасного стану державного управління. Водночас поспішна

демократизація, яка не має міцного інституційного опертя у вигляді раціонально-легальної бюрократизації, призводить до неможливості реалізації комплексної парадигми модернізації.

Саме відсутність інституційного опертя зумовлює неефективність парадигми управління у практично всіх африканських та пострадянських країнах, зокрема і в нашій державі. Фактично для неї виявилася вкрай невдалою модель демократичної угоди еліт, яка мала місце в країнах Центральної Європи. Різні ситуативні угоди лише призводили до обмеження конкуренції та усунення «чужих» від експлуатації публічних державних ресурсів. Вони виявились неспроможними приховати дегуманістичні, затратні та вкрай безперспективні механізми господарювання, які є невід'ємною складовою пострадянського патримоніалізму.

Ключовою особливістю пострадянської управлінсько-владної моделі неопатримоніалізму є фасадний характер практично всіх інститутів державної влади, які, виконуючи місію легітимного каркасу системи, у цілому та в деталях повністю підпорядковані «патримоніальному закону» (термін Г. Алмонда) функціонування. Пріоритетну роль тут відіграють не формально-раціональні стосунки існування управлінської вертикалі, а клієнтельно-патронажні зв'язки, які протягом тривалого історичного часу регулюють доступ «корпоративних гравців» до різних ресурсів на основі відношень особистої залежності та обміну можливостями. Формування економічного капіталу за такої системи відбувається не через привласнення засобів виробництва, а передусім через інтеріоризацію адміністративних засобів управління.

К. Гедегрін, характеризуючи пострадянську неопатримоніальну владну парадигму (rent-seeking), наголошує на появі рентоорієнтованої бюрократії, яка задля досягнення своїх економічних цілей використовує власну посаду для злиття влади і власності та використовує державно-адміністративні ресурси для усунення економічної та будь-якої іншої конкуренції [7, с. 65].

Попри існування різних владних версій неопатримоніалізму (державно-бюрократичної, олігархічної, султанівської) – всі вони об'єднуються навколо спільних ціннісних орієнтирів, а саме, невизнання людської гідності і презирство до усталених правових та моральних норм, яке унеможливує в тривалій перспективі прозорість та конкурентність у владі.

Наслідком такої владної моделі в нашій державі є існування збіднілого за останні роки життєвого світу особистості, приреченість української людини (термін Шлемкевича), яка в моральному та психологічному плані виглядає анемічною і закріпаченою. Інерція продовжує панувати в Україні. Українська номенклатурна бюрократія, позбавившись імперської адміністрації, у подарунок отримала важелі тотального контролю над життєвим світом людини і необмежені владні повноваження. Вельми слухними в цьому контексті є слова О. Дергачева та В. Полохало, що сама номенклатура свою владу ніколи і нікому... не віддавала, а комуністично-номенклатурна система влади ніколи і ніде повністю не щезла [8, с. 21-22].

У контексті соціально-історичних змін останнього року стало зрозумілим, що в Україні, як і в більшості постколоніальних країн, на теоретичному рівні була імплементована теорія «незахідного суспільно-політичного процесу» Л. Пая, яка стала точкою опертя для осмислення управлінських моделей розвитку в різних країнах світу. Вказана модель вдало підкреслила ключові риси держави в незахідних суспільствах, яка не є відокремленою від соціальних та особистих стосунків. Продовжує існувати підданський сервільний характер персональної лояльності. Він, цілком очевидно, надає лідерам корпоративних угруповань, менеджерам вищої та середньої ланки високий ступінь автономії від потреб та інтересів соціальних спільнот та управлінських колективів. Основою цього владного патерну є повне виключення колективних інтересів зі сфери прийняття рішень та домінація вузького прошарку «азійсько-африканської бюрократії», яка користується суспільними ресурсами на власний розсуд і послідовно викорінює усі паростки професіоналізму, що безпосередньо не призводять до її власного збагачення [9, с. 38].

Вихід із цього стану пригнічення та аномії можливий лише через відтворення соціокультурної тканини громадянського суспільства, домінуючій ролі інтелектуалів, поведінка яких має стати ціннісною основою для відтворення моральних, професійних, конкурентних засад в Україні. Очевидно, що це є завданням не одного десятиліття. Але без його вирішення наша управлінська система приречена лише копіювати африканські зразки неопатримоніалізму, руйнуючи паростки органічних зв'язків у суспільстві.

Висновки. Мусимо констатувати, що ані події Майдану, ані започаткування паростків мережевого суспільства не спроможні комплексно забезпечити відтворення в нашій державі демократичної ціннісної моделі державного управління. У нашому дослідженні були виділені контроверсійні типи влади, розкрито соціокультурні складові їх мобілізації у певних соціокультурних контекстах. Інтегруючим компонентом концептуалізації кожної з моделей є аксіологічний фундамент, який укорінений в історичній та символічній пам'яті кожного народу.

Очевидно, що саме відсутність міцного інституціонального та аксіологічного опертя для демократичних процесів у суспільствах більшості пострадянських країн сприяло формуванню в них неопатримоніальної моделі державного устрою, яка за своїми змістовними та ціннісними характеристиками є неотрадиціоналістською версією маргінального капіталізму, який аж ніяк не сприяє розвитку ефективності, конкурентності у владних структурах, соціального капіталу. Лише вихід на якісно нові форми культурної та соціальної інтеграції, відтворення «соціальної сфери» – сфери людської гідності – дозволить в історичній перспективі утворити новий соціальний тренд, що сприятиме успішним процесам модернізації.

РЕЗЮМЕ

В представленой работе осуществляется анализ концептуально разных оснований социального развития. Исследуются условия, при которых модернизация может служить развитию демократических процессов власти. Фокусируется внимание на роли ценностно-нормативной сферы, которая в современных условиях является базовой. Очерчивается неэффективность неопатримониальной версии государственного управления, которая ограничивает измерения человеческого достоинства, свободной конкуренции и европейской модернизации.

Ключевые слова: *человеческое достоинство, неопатримониальная модель, конкуренция, эффективность, ценностно-нормативная легитимация.*

SUMMARY

The given article analyzes the essence of different version of the postcolonial modernization as well as the preconditions of the social reconstruction and social evolution within the modernization framework. The article emphasizes on the place of the value-normative sphere in the context of social clashes and models of social changes. The analysis is centered around non-effective and neopatrimonial version of state framework as regarded the limitation of human dignity, free competition and the obstacles within process of the European modernization.

Key words: *human dignity, neopatrimonial model, competition, effectiveness, value-normative legitimacy.*

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Гегель Г.В.Ф. Философская пропедевтика / Г.В.Ф. Гегель // Работы разных лет. – М.: Мысль, 1973. – 452с.
2. Eisenstadt S. N. Modernization. Protest and Change. Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1966. – 324 p.
3. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций / Ш. Эйзенштадт. – М.: Аспект-Пресс, 1999. – 415с.

4. Medar G.F. Heterarchies and Development Traps. – Cambr.: Cambridge University Press, 1996. – 404 p.
5. Kundera M. The Tragedy of Central Europe / M. Cundera // Democracy and Diversity. – The New School for Social Researches. – P.11-27.
6. Roninger L. The Study of Patron-Client Relations and recent Developments in Sociological Theory. – Washington. Catholic University Press. – 212 p.
7. Hedegreen K. Change and Modernity. – Glenview: Skott, Foresman. – 219 p.
8. Дергачев О. Метаморфози посткомуністичної влади // О. Дергачев, В. Полохало // Політична думка. – 1996. – № 1. – С. 12-35.
9. Pay L. Clientelism, Patronage and development. – Beverly Hills: Sage. – 332 p.